

Сокол М. О.,

Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка, м. Тернопіль

ПАРАТЕКСТУАЛЬНІСТЬ ПЕРЕДМОВИ РІЗНОМОВНИХ ВИДАНЬ “ЗАХАРА БЕРКУТА” І. ФРАНКА

У сучасній практиці аналізу художнього тексту часто доводиться звертатися до теорії паратекстуальності, започаткованої Ж. Женеттом. Адже, концепція паратекстуальності розширює межі розуміння тексту, дозволяє простежити вплив різноманітних конституентів паратексту, а також розкрити нові контексти твору. Доповідь спрямована передусім на розстановку низки акцентів у реценції феномену передмови як елемента паратексту.

Ключові слова: паратекст, паратекстуальність, конституент паратексту, передмова, авторіальна передмова, видання.

In modern practice of analyzing artistic text we often contact to the theory of paratextuality, which was created by G. Genette. As the concept of paratextuality expands the borders of text understands and it also opens new contexts of work. The report focused primarily on the balance of a number of accents in the reception of the phenomenon preface as paratext's element.

Key words: paratext, paratextuality, constituent of paratext, preface, authorial preface, edition.

Для докладнішого розуміння процесу паратекстуальності, звернемося до розгляду такого вагомого конституента паратексту – передмови. Одним із вихідних положень подальших спостережень над функціонуванням між текстових елементів у творчості І. Франка є теза одного з чільних теоретиків структуралізму Ж. Женетта, який зазначає, що паратекстуальність не зводиться лишень до з'ясування наявності тих чи інших елементів паратексту літературного твору, адже саме “феномен паратексту насамперед передбачає аналіз дискурсивних практик, які уможливають шляхи означування у наступних виданнях” [13, с. 145]. Перш ніж перейти до безпосереднього розгляду паратекстуальності передмови у різномовних виданнях “Захара Беркута”, нам варто простежити історію написання даного художнього твору. Як нам відомо, повість була надрукована у львівському журналі “Зоря”, 1883 р., № 7-15, і того самого року вийшла окремою відбиткою з журналу (Львів, накладом редакції “Зорі”, 184 с.), то у цьому виданні містилась передмова, яку письменник вважаючи її неначе за документ часу, передрукував у другому виданні виправивши в ній мову. Цікаво відмітити той факт, що перша передмова у певній мірі створена на прохання О. Патрицького, який після написання повісті зажадав деяких змін і скорочень у тексті, адже твір видався для формату журналу “Зоря” занадто довгим (8 друкованих аркушів). У цій справі між автором

і редактором почалось листування. На закиди О. Патрицького Франко запропонував додати до повісті примітку від редакції – що мовляв, вона “за історичні погляди автора не відповідає” [5, с. 490], а справу змін та скорочень погодити особисто з редактором. Які були ті поправки та скорочення і чи взагалі вони були, невідомо, тому що автограф твору не зберігся. Адже, бажаючи застерегти себе від критики, подібної до зауважень Патрицького (“надати розповіді більш документального характеру” [6, с. 667]) Франко пише 1 грудня 1882 року передмову до першої публікації повісті. Оскільки, про остаточні зміни нам нічого не відомо, через відсутність рукопису, проте з даного передмовного тексту ми бачимо, що автор все ж таки звертається до критиків і у певній мірі виконує прохання Патрицького про те, що “редакція “Зорі” за історичні погляди не відповідає” [10, с. 6], і підтвердження цих слів ми знаходимо у першій передмові: “наскільки мені удалось віддати духа тих давніх часів, нехай судить критика” [10, с. 6]. Видається варитим увазі й твердження Г. К. Ліхтенберга про те, що “передмова – це громовідвід”. І насправді, як стверджує . . . . “справді у передмові автор зазвичай намагається наперед виправдатися, пояснити чому він обрав саме цю тему і таку сторону її розгляду, ці, а не інші методи дослідження і способи викладу. Автор добре знає свої недоліки і слабкі місця, й саме тому намагається першим у передмові назвати хоча б деякі з них, тим самим обеззброївши своїх майбутніх критиків та недоброзичливців” [2, с. 227]. Отже, як бачимо цей елемент паратексту висловлює не лишень виправдання щодо закидів авторів журналу, а й проспективно вказує для кого написана дана повість – “сучасних живих людей” [10, с. 6]. Додамо ще той факт, що Франко у цій же передмові пояснює відмінність між історією й історичною повістю, істориком та повістярем, тим самим у деякій мірі виправдовуючи себе, а також пояснюючи власну точку зору щодо достовірності описаних подій: “де історик оперує аргументами і логічними висновками, там повістярь мусить оперувати живими людьми, особами” [10, с. 6].

І. Франко глибоко розумів природу художнього твору на історичну тему. Як бачимо, автор не ототожнював поняття історичної і художньої правди, яка вимагає ретельного добору подій, фактів і правильного їх трактування. У передмові до повісті він коротко виклав теорію жанру, не ототожнював поняття історичної і художньої правди. Історична правда вимагає ретельного добору подій, фактів і правильного їх трактування. Письменникові ж потрібне насамперед художнє бачення історії, її творче осмислення. Спираючись на дані історичної науки, він повинен збагнути дух епохи, покликати до життя типових її представників. Митець має право навіть “домислювати” історію, але в плані, що не суперечить історичній правді. Іншими словами – історична правда у творі повинна стати художньою, інакше письменник буде не художником, а лише ілюстратором історії.

Використавши літописні документи та народні перекази, письменник відтворив правдиву картину з життя Русі першої половини XIII століття і зокрема виступи вільних громад проти князівсько-боярського засилля та їх самовіддану боротьбу проти татаро-монгольського іга. Змальовуючи староруське суспільство, Франко не збився на сухий переказ історичних фактів, весь час пам'ятаючи, що він повинен дати читачеві не голі історичні документи, а твір художній, історичну повість, що “має вартість, коли її основна ідея зможе зайняти сучасних, живих людей, то значить, коли сама вона жива й сучасна” [10, с. 173].

Вже закінчуючи повість, Франко в листі до М. Павлика від 12. 11. 1882 р. писав по свій намір “на підставі тих немногих актів історичних про давнє громадське життя показати життя самоуправне, безначальне і федеральне наших громад, боротьбу елементу вічево-федерального з князівсько-боярським і в кінці з руйнуючою силою монголів. Повість тота хоч і містить в собі багато історичної і неісторичної декорації, все-таки надіюсь збудить живий інтерес і у сучасних людей “, не то що наприклад “Чорна Рада” [9, с. 174]. Далі у своїй передмові до першого видання Франко напише схожу фразу: “Праця історична має вартість, коли факти в ній представлені докладно і в причинному зв'язку; повість історична має вартість, коли її основна ідея зможе зайняти сучасних живих людей....” [10, с. 6].

У передмові до повісті І Франко зауважив, що скупиий історичний скелет він дозволив собі доповнювати “поетичною фікцією” (художнім домислом. В історичній повісті всі головні персонажі не історичні, а як стверджував сам автор, є витвором художньої фантазії. Але це ніскільки не шкодило історизму твору, не суперечило його художній правді. Безумовно, Захар Беркут і його син Максим, Тугар Вовк, Мирослава сприймаються як реальні особи, вони дають нам конкретне уявлення про громадське життя і класову боротьбу в Карпатській Русі XIII століття.

Безумовно у повісті І. Франка є і те, що підтверджується історичними документами. Вся сюжетна канва твору будується на достовірному історичному факті – напади монголо-татар. Письменник точно називає імена їхніх ватажків, накреслює маршрути походів, згадує про боротьбу на річці Калці, про Данила Галицького тощо. Та історичні факти – лише одне фактологічне джерело цієї повісті. Другим джерелом став фольклор, перекази і легенди, які народ зберіг у своїй пам'яті. Таким чином, “Захар Беркут” – це художній сплав історії та легенди, їх мистецьке творче осмислення. Про ці дві тематичні притоки свого твору говорить І. Франко в передмові: “Головна основа почасти взята з історії (напад монголів і їх ватажок Пета), а почасти з переказів народних (про витоплення монгольської ватаги й ін.)” [10, с. 6]. Ключовим моментом щодо розуміння даного елементу паратексту є наступне твердження С. Залигіна: “перед-

мова, якщо вона не ставить перед собою літературознавчого завдання, повинна лише доповнювати автора, повідомляючи читачеві щось таке, що напевно залишиться за рамками його творів – хай то будуть біографічні дані чи особисті враження від прочитаного” [1, с. 20].

За життя автора вийшло й друге видання твору (Львів, 1902 р., накладом Українсько-руської видавничої спілки, 224 с.), у якому Франко додав ще одну передмову, зазначивши, про те що він виправив не тільки мову, орфографію (перше видання друкувалося “максимовичівкою”), пунктуацію, а й зробив деякі незначні зміни: “обмежився на виправлення язика відповідно до того постулу, який зробила наша літературна мова протягом сих двадцяти літ”, а також додав, що це видання вийшло аж через “двадцять літ по виході першого видання” [10, с. 6].

Слід згадати про те, що існує ще одне прижиттєве іноземне видання, яке вийшло у друк двома роками пізніше львівського 1902 р., де ми не помітили жодних змін у порівнянні із вище зазначеним.

Беручи до уваги локацію даних передмов, ми з’ясували, що першоджерелі автор подав їх перед епіграфом повісті, тим самим позначивши своєрідну відправну точку читання для реципієнта. Проте існує той факт, що у декількох україномовних виданнях ми знаходимо передмову в кінці книги (найчастіше у примітках), що у даному випадку свідчить про її підсумковий, а не прогнозуючий характер у сприйнятті читачем. Ще одним цікавим моментом є розміщення тексту передмови у вступній статті, як от у виданні видавництва “Каменярь” – Львів, 1990 р. або ж у післямові (наприклад, Державне в-во худ. Літератури – Київ, 1957), у даному випадку вагомий статус передмови як “порогу чи ганку” до твору уже втрачається саме через невідповідну локацію по відношенню до авторського задуму повісті.

Слід звернути увагу на те, що передмова як і післямова пишуться після основного тексту, з яким вони пов’язані. Безумовно, що від дати написання і до першого видання твору проходить певний часовий проміжок, отож згідно класифікації Ж. Женетта [13, с. 59-60], ми визначатимемо першу передмову як запізнілу, оскільки вона написана і надрукована у книжковому виданні 1882 р., а не у журналі “Зоря”. Таким чином запізніла компенсація за прогалини чи скорочення в оригінальній передмові у наступному виданні приймає форму відповіді на першочергову реакцію суспільства та критиків – це і буде основна функція запізнілої передмови. Додамо той факт, що наступне передне слова вийшло у світ аж через 20 років потому і включене до видання 1992 р., яке ми вслід за Ж. Женеттом називатимемо затриманим, у зв’язку з відкладеним перевиданням повісті, котра довго не друкувалась, до того ж даній передмові виконує функцію привертання уваги до авторських поправок, у нашому випадку це типографічні виправлення мови твору.

Відправник як першої так і другої передмови є очевидним, оскільки Франко у кінці кожної зазначив або своє прізвище, або ініціали, додавши також дату написання. Отож, крізь призму таких прикладів стає зрозумілою думка, що згідно вище згаданої класифікації даний елемент паратексту є авторіальним-автентичним, оскільки автор у нашому випадку засвідчує про написання даного тексту і саме він бере на себе відповідальність за його написання. На нашу думку, передмова як прагматична форма паратексту повинна читатись у поєднанні із рештою повісті, адже існує безліч різноманітних видів текстів, що називаються передмовами, проте авторіальна передмова це щось досить відмінне та специфічне: вступне твердження (заява) зроблене автором у кожному виданні твору, що адресоване аудиторії книги. Також авторіальна передмова відрізняється від інших текстів, що мають назву передмова своєю локацією та відношенням до самого твору. Як паратекстуальний елемент, його форма визначається серією авторських тверджень, що визначають його взаємозв'язок з текстом.

Важливо підкреслити, що адресатом передмови завжди є сам читач тесту, адже він зазвичай зустрічається з авторським голосом спочатку в передмові саме через її “фізичне” розташування в книзі. Реципієнт, передбачаючи, що передмова була написана або як мінімум переглянута після завершення головного тексту, також передбачає, що передмова забезпечує найнадійніше доступне “керівництво” до того, що слідує, безпосередньо підтримуючи дещо віддалений зміст та настрої самої книги. Хоча її роль в конструкції аудиторії часто витончена, передмова надає простір для розмірковувань. Оскільки передмова передує твору, то вона дозволяє Франку апелювати до читачів в більш особистому тоні, ніж у решті тексту. Як бачимо, перш за все у передмові митець сформував аудиторію потрібних йому читачів, забезпечивши належне розуміння, інтерпретацію, а також використання тексту у вигляді навчально-підготовчого матеріалу до книги, що подається. Згідно тверджень О. Б. Рогози ми зазначимо, що: “водночас свідомо чи ні автор покладає надію на передмову, а саме надію привернути увагу “свого” читача, подати знак, що книга написана для нього. Таким “своїм”, “заповітним” читачем не обов'язково є спеціаліст у даній галузі, якому в силу професійних потреб необхідно стежити за літературою, що видається. Це не завжди буде читач, якому сподобається книга, що займатиме місце “корисної”, “цікавої”, “забавної”. “Своїм” є той, хто ще навіть не траплявся, проте реальний для автора читач – сьогоднішній чи майбутній – який незримо був присутнім при написанні книги, дискутував з автором, підбадьорював його, наполягати на щирості та правдивості його твору [4, с. 183]. Отже, якраз такого читача – співрозмовника змальовує собі Франко, тому що кінець кінців лишень для нього він пише книгу (а не для без-

ликої “наукової громадськості”), він боїться відштовхнути його недобросовісним текстом передмови, поспішними висновками тощо. Аналіз передмовних текстів дозволяє нам дійти висновку, що передмова виступає прямим зверненням автора до кола читачів, як бачимо митець локалізується перед основним текстом твору, звертаючись до реципієнта уже за межами наративної структури, він апелює до когорти читачів, а не до індивідуального адресата.

Перейдемо до визначення паратекстуальних особливостей передмови в академічних виданнях “Захара Беркута” Франка, які були надруковані починаючи з 1925 року. Розглядаючи Харківські видання 1925 та 1927 років, ми знаходимо дві авторські передмови у додатках поданих видавцями. Отже, у даному випадку ці паратекстуальні елементи уже носитимуть не передмовний характер, а післямовний оскільки вони розташовані уже після самого тексту повісті, що на нашу думку матиме вагомий вплив на читача. Адже, Н. С. Олизько визначає передмову як “текст пояснювального, критичного характеру, що передує будь-якому твору, а також повідомляє, який твір за характером, жанром і метою, пояснює критерії вибору матеріалу” [3, с. 68]. Оскільки, Франко розмістив передмову перед текстом повісті, то ми можемо зробити наступні висновки, що будучи перед текстовим елементом, передмова виражає особистий досвід письменника, виконує функції: проспекції, інтродукції та коментування. На жаль, у нашому випадку редактори вчинили навпаки, а саме розмістивши передмови у після повісті, ти самим “обмежили”, “спантеличили” потенційних читачів у правильному розумінні твору. Відтак, ставши післямовою дані передмови лишень вносять певні деталі в уже сформований у процесі читання світогляд читача, проте не стають тим “кістяком” для осмислення яким вони були першочергово у задумі автора.

Варто підкреслити, що видавці 50-ти томника 1978 року подали читачам достовірний оригіналу текст передмови і розмістили її перед твором, додавши свою вступну статтю на якій ми зупинимось пізніше.

У сучасному виданні “Захара Беркута” Видавничий дім, Київ – 2006 рік, редактори окрім оригінальних першої та другої передмов Франка, додали ще й власну передмову, яка повідомляє історію видання даного твору, а саме: “Вперше надрукована у журналі “Зоря” 1883 № 7 с. 97-103, № 8 с. 117-121 ...., після публікації в журналі “Зоря” повість вийшла окремим виданням: “Захар Беркут. Образ громадського життя Карпатської Русі в XIII віці”. Накладом редакції “Зорі” Львів 1883, 184с.... . 1902 року накладом “Українсько-руської видавничої спілки” у Львові вийшло друге видання повісті” [10, с. 366]. Разом з тим видавці зазначили, що твір було опубліковано без суттєвих змін і відхилень від першодруку, проте в текст внесено деякі мовно-правописні поправки, що свідчить про намір авторів у найменших деталях без суттєвих змін відтво-

риту повість, що відповідає оригіналу. Цілком очевидно, що такі короткі передмовні відомості допомагають читачу зрозуміти історію написання твору. Також аналізуючи даний вид видань ми помітили, що у 20% книг харківського видання 1925-30 років та повість видана у Нью-Йорку 1960 року, відсутній такий компонент паратексту як передмова взагалі, що свідчить про певну недбалість авторів до такого вагомого конституента книги, котрий не лишень допомагає читачам правильно зрозуміти твір, а й налаштовує їх на правильне прочитання й осмислення повісті.

Наступною характерною паратекстуальною ознакою передмов російських видань є те, що у більшості випадків вона розташована у кінці книги, а саме у примітках, що свідчить про її заключну роль для читача. Проте у даних виданнях видавці розмістили лишень текст першої передмови Франка, а от у томі IV Москва, 1957 р., видавці ще й додали лишень замітку про другу передмову: “готуючи дане видання, автор вніс у текст повісті незначні зміни” [12, с. 526]. Нам слід зазначити, що даний тип російськомовних видань є дещо “біднішим” на паратекстуальні конституенти передмовного характеру, адже окрім упущення другої передмови у виданні “Правда” т. VI Москва, 1990 р., автори зовсім упустили даний елемент паратексту, тим самим не дозволивши читачам сформулювати відповідні висновки і внаслідок цього, реципієнт уже не здатен правильно інтерпретувати, розуміти й аналізувати повість. Отже, ми можемо зробити висновок, що для академічного виду україномовних видань характерна наявність обох авторіальних передмов, котрі відрізняються лишень своєю локацією, а саме дотекстові або ж післятекстові, тим самим символізуючи для читача прогноз чи підсумок після прочитаного.

Розгляд передмови є досить актуальним при аналізі паратексту повісті у суспільних виданнях. Насамперед, проаналізувавши паратекст передмови у найпоширенішому типі виданні “Захара Беркута” І. Франка – суспільному, ми дійшли висновку, видавці у 80% книг не подали жодного із передмовних текстів автора, даний факт стосується і україно, і російсько, так і іншомовних видань повісті. Априорно складається враження, що редактори у деякій мірі недооцінили вплив такого паратекстуального конституента як передмова. Беручи до уваги львівське видання 1986 р., ми з впевненістю можемо сказати, що при укладанні цієї книги автори включили усі передмовні тексти Франка, які відповідають першоджерелам, і до того ж обидві передмови привертають увагу своєю локацією, адже кожна з них розташована на окремій сторінці перед епіграфом. Таким чином, ми підтверджуємо той факт, що у даному типі видань редактори не зруйнували паратекстуальну цілісність твору з усіма його конституентами, зокрема передмовою. Оскільки, як повідомляє О. Г. Лазареску саме переднє слово “намагається зберегти зв’язок з текстом, виступаючи як “предуведомление”, “роз’яснення” даного тексту. Характер

цих “роз’яснень” в більшій мірі визначає побудову самого твору, його жанрові характеристики, весь його неповторний вигляд” [2, с. 158].

Ще одним цікавим прикладом є видання Львів-Тернопіль, 1928 р., у якому автори також подають дві передмови Франка, проте уже в кінці книги, на окремій сторінці та ще й із наступними заголовками: “Передмова до першого видання” і “Передмова до другого видання” [10, с. 180], сподіваючись на те, що читач неодмінно зверне увагу на такий неординарний прийом видавців і обов’язково хоча й уже по завершених повісті все ж таки прочитає їх, а потім зробить свої заключні висновки.

Щодо останнього типу видань дитячого або ж шкільного, то як і у попередніх випадках із заголовком й епіграфом, ми помітили досить незначну кількість передмов Франка поданих видавцями саме у даному типі книг. Проте, ми все ж таки зустрічаємо передмовний текст лишень у 10% творів цього виду. Наприклад, у виданні “Каменяр” Львів, 1990 р. автор насамперед подає текст передмов у вступній статті, супроводжуючи їх коментарями та роз’ясненнями, що на нашу думку значно полегшить сприймання передмов і повісті, що слідує після вступного слова А. Скоця (далі уже редактори подають тексти двох передмов на окремій сторінці). Отже, безперечно такий прийом дублювання передмов сприятиме кращому запам’ятовуванню і розумінню такого паратекстуального конститuenta потенційним реципієнтом – школярем, адже в силу своїх юних років даний тип читачів не завжди може правильно оцінити “суху” передмову (тобто без детального коментаря).

У іншій книзі цього ж видавництва проте 1977 року, ми також зустрічаємо дві оригінальні авторські передмови проте в кінці книги у примітках, що нам уже траплялось у суспільному виданні, як ми зазначали такі передмовні тексти уже набувають статусу післямови, а також виконують уже післямовні функції, а не передмовні. Ще одне видання про яке ми не можемо не згадати – Kjow-Lwow, 1940, надруковане польською мовою, характеризується багатим паратекстуальним матеріалом, про що свідчить наявність двох перекладених Франкових передмов, до яких редактори додали наступні заголовки: “PRZEDMOWA DO PIEKWSZEGO WYDANIA” та ” PRZEDMOWA DO DRYGIEGO WYDANIA” [14, с. 3–4]. Слід зазначити, що видавці дуже ретельно підійшли до подання передмови у даному виданні, адже розмістили кожну із них на окремій сторінці перед текстом повісті, як це ми зустрічаємо саме в першоджерелі. На нашу думку, додавши ще й заголовки, автори намагались привернути увагу читачів до такого вагомого елемента паратексту у системі даної повісті, а така локація є досить позитивною для реципієнта, який після кожної перегорнутої сторінки матиме певну “паузу” для міркувань як після прочитання першої так і наступної із передмов.

Осмишлюючи всі нюанси передмов Франка до його історичної повісті

“Захар Беркут. Образ громадського життя Карпатської Русі в XIII віці” у різноманітних виданнях, дійшли висновку, що генезис переднього слова тісно пов’язаний з таким явищем як паратекст. Подаючи передмову перед повістю автор налаштовує читача на правильну інтерпретацію, тим самим готуючи його до сприйняття художнього твору, налаштовує читачку аудиторію на стиль розповіді, додаючи характеристику героїв й обстановку того часу. Адже вивчення передмови як складового елементу теорії паратекстуальності сприяє кращому зрозумінню й осмисленню синтагматичних, парадигматичних й прагматичних відносин всередині повісті.

Література:

1. Гром’як Р. Т. Громадянськість і професіоналізм (Соціальна відповідальність критики): Літ.-крит. нарис / Р. Т. Гром’як. – К.: Рад. письменник, 1986. – С. 20.
2. Лазареску О. Г. Литературное предисловие: вопросы истории и поэтики: (На материале рус. лит. XVIII–XIX в. в) / О. Г. Лазарескут. – М., 2007. – 380 с.
3. Олизько Н. С. Семиотико-синергетическая трактовка паратекста (на материале творчества Дж. Барта) / Н. С. Олизько // Вестник Челябинского государственного университета. – Сер. Филология. Искусствоведение. – Вып. 18. – №3 (104). – Челябинск, 2008. – С. 67–71.
4. Рогоза О. Б. Роль передмови в організації французького епістолярного роману / О. Б. Рогоза. – К.: Вид центр КНЛУ, 2006. – 240 с.
5. Франко І. Зібрання творів: в 20 т. / І. Франко. – К.: Наук. думка, 1951 –. –Т. 6: Повісті / [укл. П. Козланюк]. – 1978. –507 с.
6. Франко І. Вибрані твори: в 3-х т. / І. Франко. – К.: Дніпро, 1973 –. – Т. 3 / [упоряд., підгот. текстів та прим. В. С. Бородіна]. –1973. – 675 с.
7. Франко І. Вибрані твори / І. Франко. – К.: Видавничий дім, 2006. – 427 с.
8. Франко І. Захар Беркут / І. Франко. – Львів – Тернопіль, 1928. – 185 с.
9. Франко І. Захар Беркут / І. Франко. – Київ: Державне в-во худ. літератури, 1957. – 186 с.
10. Франко І. Захар Беркут / І. Франко. – Львів: Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1902. – 224 с.
11. Франко І. Захар Беркут / І. Франко. – Львів – Тернопіль, 1928. – 185 с.
12. Франко И. Захар Беркут / И. Франко. –М.: Гос. Изд. худ. лит., 1957 –. –Т. 4: Сочинения / [под. ред. О. Белецкого]. – 1957. – 697 с.
13. Genette G. Paratext. Thresholds of interpretation / G. Genette. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – 427 p.
14. Franko I. Zakhar Berkut / Ivan Franko. – Kijow-Lwow, 1940. – 254 p.